

— Каго любіш?

— Люблю Беларусь!

ГАЗЕТА ТВОРЧАЙ

ІНТЭЛІГЕНЦЫІ БЕЛАРУСІ

ЛІТАРАТУРА І МАСТАЦТВА

13 СНЕЖНЯ 1996 г.

№ 50 (3874)

Кошт 2 500 руб.

КРЫЖ ПРАЗ УСЁ ЖЫЦЦЁ

зраумець, дзе канчаецца дакумент, гістарычны факт і пачынаецца “творчасць” — настолькі пісьменніца насылае вымысел праўдай гістарычнай, настолькі яны знітаваныя. Адметнасць жанравага афармлення яшчэ і ў тым, што твор гэты, які вельмі моцны ў плане псіхалагічным, больш адпавядае прозе інтэлектуальнай. Знешне па форме, асабліва кніга першая, ён уяўляе сабою шырокую плынь свядомасці, аб’ектываванаю аўтарскую і суб’ектываванаю, галоўнай герайні. Яны як бы перабіваюць і дапаўняюць адна адну, дагаворваюць адна за адну. Яны адно духоўнае і маральнае цэлае, але не аморфнае, не застылае, а змацыянальна рухомое і зменлівае. Яны ў напружаным пошуку, у спрэчках — з сабою, са сваім “я”, з акаляючым светам, але не для таго, каб гэтым свет аддзіць ад сябе, а наадварот, каб яго наблізіць, каб зліцца з ім у адно, растварыцца ў ім.

“Крыж міласэрнасці” — мастацкае адлюстраванне палемікі пачатку ХХ стагоддзя, напярэдадні першай рускай рэвалюцыі 1905 года. Можна назваць сказаць, што філасофская думка як адбітак грамадскай свядомасці з’яўляецца адным з паўнапраўных структурных элементаў твора — настолькі выразна і выяўна яна пульсуе ў ім. І ўсё гэта з адной мэтай, адным жаданнем — наблізіцца да ісціны, рэальнай, жыццёвай, але і зстатычнай таксама, зраумець сэнс жыцця асобнага чалавека і народа беларускага ў цэлым. Па-філасофску глыбока і доследна падаецца бурлівае жыццё, калі “ўся руская моладзь ускіпела так, што кіпенне часам даходзіць да бурлення”. Аўтарка, як і яе герайні, успрымаюць свет і людзей не столькі рацыяналістычна, разумова, колькі душою, думаючы і спрачаючы сэрцам.

Тэма рэвалюцыі — не толькі фон, на якім адбываецца, працякае працэс духоўнага станаўлення галоўнай герайні. Яна — асобная сфера пісьменніцкай увагі. У палеміку па гэтай тэме ўцягнуты амаль усе героі. Яе абмяркоўваюць на ўсіх мітынгах і сходках, сярод рабочых і

сябе і іншых”, не тое што “дзікуны” рускія, “хто яшчэ так аплёўвае сваіх святароў, як расіяне сваіх барадатых папоў?”

Удзельнікаў агульнай дыскусіі можна падзяліць на два лагеры: сацыял-дэмакратаў, дэмакратаў-асветнікаў, нацыянальных адрадкаў, якія былі стрыжнем Беларускай рэвалюцыйнай грамады (пазней яна стала называцца сацыялістычнай). Другі лагер прадстаўляюць тэарысты на чале з ідэйнымі лідэрамі Вінкларам і Малецкім, вобразы якіх цікава заяўлены ў рамане.

Тэорыя як метады змагання амаральны і антынародны. Ён антыгуманны па сваёй сутнасці. “Мы хрысціяне, разумееш? — намагаецца данесці сваю пазіцыю Алаіза Рамуальду Малецкаму, як раней спрабавала нешта выплумаць, але таксама безвынікова, анархісту Стасю. — І наш народ не прыме ніякага, ніякага пасягнення на чалавечае жыццё... Народ вас проста ўзненадзіць”. Пісьменніцкага цікавасць да насілля як з’явы сацыяльнай і гістарычнай вялікая. Твор пісаўся ў часы аб’яўленай перабудовы. Праз кроў і насілле прыйшлі да ўлады большавікі, кроўю і насіллем трымаліся яны амаль семдзесят год. Праблема насілля застаецца актуальнай і ў нашы часы. “Тэорыя, па сутнасці, самая важная сіла рэвалюцыі, яе ідэйны патэнцыял... змаганне за свабоду заўсёды, здаўна ўзрастае на крыві! Нават на трупах... на трупах цэлых эпох, нацый, культур! Свабода вышэй культуры!” У гэтых словах баячыца таксама галоўны кіруючы лозунг большавікоў-фанатаў, якія прыйшлі ў рэвалюцыю ўслед за тэарыстамі і перанялі іх лозунгі.

Спасцігаючы ўнутраны дэградуючы сэнс рэвалюцыі 1905 года, у параўнанні з паўстаннем 1863 года, пісьменніца заўважыць, што скончыўся рамантычны перыяд народных рэвалюцый, авячых высокай духоўнасцю. На змену яму прыйшоў новы перыяд — бездухоўны. Новыя барацьбы былі далёкімі ад народа, хоць і прыкрываліся яго імем. Гэта вялікае і смелае адкрыццё рамана. Магчыма, праз сваю смеласць яно і пададзена вуснамі Пазткі вылага рамантызаванага веку Элізы Ажэшкі. “Вялікая гродзенская самотніца” не верыла ў надыходзячую рэвалюцыю, не верыла ў ідэю сацыялізму. І тут яны розныя былі з Алаісай. Каб змяніць чалавечую

належыць да пакалення інтэлігенцыі сярэдзіны XIX стагоддзя, да якога, дарэчы, належаць браты Малецкія, адвакат Урублёўскі і іншыя. Яны ішлі ў рэвалюцыю з верай у народ, з высокімі парываннямі. Ішлі з любоўю — глядзелі “на родную зямлю, як на мілае аблічча маці”, а ў далёкім небе бачылі “дзве вялікія зоркі, якія маюць імёны: “Справядліваасць і Свабода!” Яны не перамаглі, “да велічнга пераможнага пажару нас не дапусціла замкнутая мужыцкая хата”. Але тым не менш, менавіта “яны былі сарцавінай айчыннага дрэва”, таму і “згаралі на ахвярнаму шчыце. Глорыя вікіці! Слава пераможаным!” І зоркі тыя не згаслі, яны вечныя, і любоў ад гэтых зорак — таксама вечная, “сотні змагароў прынялі гэтую любоў разам з крывёю палярэднікаў. І разам са сваёй аддалі і яшчэ будуць аддаваць нашчадкам”.

На фоне гістарычнай і рэвалюцыйнай дысгармоніі, у процівагу ёй, паўстае трагічны вобраз пазткі зямлі беларускай — Алаізы Пашкевіч (Цёткі). Як аўтарскае імкненне ўнесці свет вялікай і разам з тым трагічнай гармоніі, свет вялікай любові — да зямлі роднай, да народа спакутаванага і ўсё яшчэ цёмнага, да бацькаўшчыны панішчанай. Алаіза таксама рамантык, яна духоўны спадкаемца сваёй настаўніцы Элізы Ажэшкі.

Але, у адрозненне ад іншых “барацьбітоў” за народную рэвалюцыю, прасякнута верай у свой народ, ведае яго жыццё, бо прайшла праз яго — і калі вучылася ў Вільні і на курсах Прозаравай, і калі была ў Пецярбурзе курсісткай прафесара Лесгафта, і тады, калі працавала на пошце і ў лячэбніцы, і нават тады, калі наведвала трупярні, лепразорвіі, ратавала сама і ратавала іншых ад страшнай вадокі на Ныве 1903 года. Жыццём былі і яе школы і яе палітычная дзейнасць. Яна змалку зведала, што “як ты з людзьмі, так і людзі з табою. Такі закон прыроды”. Алаіза любіла свой народ, яе любіла бацькоў сваіх — някай яны былі часам і неспрыядлівымі, часам жорсткімі. Яна ўпітала ў сябе прыгажосць навакольнага свету. Вельмі сімвалічна, што Алаіза, дзіця прыроды, найчужынай частка яе, менавіта ў лесе, у сваім бярозавым гаі, адчула сваё зямное наканаванне: “Перабіваючы рыфмы, што, здаецца, склаліся яшчэ

В. Коўтун. “Крыж міласэрнасці”. Раман. Кніга першая: Мн., “Мастацкая літаратура”. 1988. Кніга другая: “Полымя”, 1995, NN 7, 8; “Полымя”, 1996, N 7.

раней, у думках запалася нечаканае: яна, Алаіза Пашкевічанка са Старога двара, яна — верыць, моцна верыць, што ёй, менавіта ёй, наканавана зрабіць для свайго спакубаванага краю болей, чым іншым кабетам беларускім. І гэта яна — адчула. Гэта дакладна ведае". І яна малілася свайму анёлу, каб ён дапамог ёй усё наканаванае здзейсніць, збярэг яе дзеля справы, не дзеля сябе, а дзеля народа...

Так нараджаўся Пазт. Нараджалася Асоба.

Але разам з тым Цётка была і дзіцем свайго часу — таго рэвалюцыйнага, шмат у чым супярэчлівага, сацыяльна дэградаванага. І гэтыя супярэчнасці таксама адбіліся на яе творчасці. Толькі В. Коўтун не акцэнтую на іх сваю ўвагу (заўважым, што пісьменніца падрабязна даследуе кароткі, але найбольш змястоўны перыяд жыцця пазтэсы: 1899—1906 гады). Сваю задачу яна бачыць у іншым — у спасціжэнні духоўнай і маральнай значнасці асобы пазткі і асветніцы. Але ж мы павінны ведаць, што хвалі рэвалюцыі запаланілі і душу Алаізы, запаланілі і яе чуйнае сэрца агнём помсты, агнём нянавісці — не да народа, канешне, з якім яна заўсёды размаўляла на яго роднай мове, а да тых, хто гэтым народам пагарджаў. У сваім уступным звароце да гераніі пісьменніца скажа: "Ты жыла Рэвалюцыйная, была яе дачкой і сястрой. Твая душа ўздыгнула з палёгкаю: нарэшце будзе народу воля. Ты хадзіла па вуліцах расстройванаяй Вільні і гаварыла такія прамовы, якія запальвалі сэрцы работніц агнём веры і барацьбы, і якія пасля Ты ніяк не магла ўспомніць. Усё паглыналася хваляваннем. "Мы дамо! Мы — сіла! Мы — права!"

Алаіза была палыміянай рэвалюцыйна-неркай, бунтаркай, але ў першую чаргу рэвалюцыйна-неркай па духу, бунтаркай-асветніцай. Праўда, яе гарачавы максімалізм не мог устаць і перад моднымі тады барыкадамі, і яна заклікала да іх. Яна, вялікая гуманістка, якая ніколі не губляла Бога ў душы, скажа: "Цара павесіць трэба! Трэба..." Яна напіша "Хрэст на свабоду", "Мора", "Пад штандарам", "Присягу над крывавамі разорами" — яны раслаўсюджваліся як рэвалюцыйныя пракламацыі, а пасля сталі хрэстаматыямі, заклікалі народ да рэвалюцыйнай барацьбы з царызмам. Але напіша і іншае: "Музыккую долю", "Сынко маленькі", "Муж не змяніўся", "Музыкант беларускі", "Родную вёску", "Лучынку" і шмат што іншае. Ідэіныя супярэчнасці пазткі — гэта супярэчнасці самой рэвалюцыі, супярэчнасці часу. "У кожнага з нас павінен быць свой шэсцьдзесят трэці год..." — скажа Алаізе Ажэшка. Год вялікіх надзей і спадзяванняў, і вялікіх узрушэнняў таксама. Для Цёткі такім годам быў год 1905.

Вобраз Цёткі ў працытанні В. Коўтун — вобраз трагічны. Невыпадкова геранія параўноўваецца ці, дакладней, асацыяруецца, то з блакiтнай падзеленай птушкай, то з акрываўленым голубам, то з "вялізным акрываўленым жоравам". Такі спрадвечны лёс усіх, хто адметны талентам, хто нясе на сабе крыж боскага наканавання. Крыж сумлення народнага. Крыж месіяства. "Я зразумела самае важнае, — скажа Алаіза пані Ажэшкавай, той, якую абагаўляла, за якую гатова была жыццё аддаць. — Усё, што прыйшло да нас ужо гатовым і правяраным, — усё трэба выпрабавваць сумненнем... Выпрабавваць сумненнем,

значыць імкнучца палапаць". У імкненні да паляпшэння і немагчымасці паляпшыць — галоўная драма Пазта.

Эліза Ажэшка і Алаіза Пашкевіч — не проціпастаўляюцца, яны працяг адна адной. "Мне так рэдка даводзіцца бачыць маладых людзей, — звяртаецца Ажэшка да Алаізы, — у якіх я пазнаю сябе ранейшую... А ў вас пазнала... Дай вам бог быць лепшымі. І каб зрабіць болей за нас, і стаць шчаслівейшымі. І раднейшымі свайму народу. Гэта цяпер самае... Самае!" Дыялог дзюво пазтак праходзіць праз увесь твор. Дыялог-скарга і дыялог-парада. Драма Э. Ажэшкі ў тым, што яна — рамантык ужо мінулых часоў. Цяпер, расчараваная ў жыцці, я не мае надзеі на будучыню. Эстэтычная свядомасць Ажэшкі сярэдзіны XIX стагоддзя была наамога вышэйшай за свядомасць народную. Свабодалюбывы ідэі паўстанцагаруху 1863 года народам не былі падтрыманы. Гэтак жа, як і рэвалюцыйная свядомасць Цёткі, цалкам заснаваная на нацыянальнай ідэі, народам таксама не была прынята.

У кнізе ёсць вельмі сімвалічная сцэна: адзін з пачынальнікаў беларускай літаратуры Францішак Багушэвіч перадаў Алаізе "высокі драўляны крыж. Ужо цёмнаваты, пабіты плямамі сырасці і холаду". І Алаіза прыняла яшчэ і гэты цяжкі крыж. Асветніцкі крыж, крыж духоўнай перааменасці. Пазней Алаіза ўсвядоміць, што талент даецца чалавеку Богам невыпадкова. Чалавек "працягвае ўжо дагэтуль пражытае некім жыццё і павінен выканаць нечую важную, але яшчэ не споўненую да канца задачу. Не-не, задача тая ўжо быццам і не чужая, а твая, дадзеная лёсам". Сваіх папярэднікаў Алаіза адчувала "ўсёю істотаю", яны сталі ў яе "за спіноў" і глядзелі на яе "моцна і неадчэпна". Але ў справу, наканаваную ёй Богам і перададзеную папярэднікамі, яна павінна была ўлічыць "кроў уласнага сэрца, трапятанне сваіх нерваў і жар свайго жыцця", таму што "ні боль, ні роспач, ні радасць не падслухаеш з-за чужой спіны".

У працяг спрэчкі аб ролі пазткі ў развіцці грамадства ў рамана ставіцца пытанне аб сутнасці мастацтва, яго філасофскім абгрунтаванні. У структуру рамана ўводзіцца вобраз віленскага багамаза, а пасля цвітарнага вяртаўніка Васіля Гразноў. Гэта важная частка дыскусіі, выніковая. Спраўднае сіла мастацтва — стваральная. Гэта ад Бога-творцы. "Я заўсёды бялюсь бачыць свет вачамі таго, хто ўмее толькі знішчаць..." — скажа Гразноў, ужо прайшоўшы праз сваю ўнутраную драму. Мікеланджэла, Бах, яны былі генаімі не толькі таму, што сталі блізка да Бога, але яшчэ і таму, што задавальняліся нябеснымі ўзнагародамі. Усё здаецца правільным і слушным. І Гразноў хочацца падтрымаць, сапраўды зямны прагматызм абяцэнні мастацтва, здрабніў яго. Але разам з тым у словах багамаза нешта насцярожвае, і гэтае "нешта" неўзабаве акрэсліваецца ў відавочнае непрыманне. "У мяне, мілая, — звяртаецца мастак да Алаізы, — гэтае самае паняцце радзімы мае толькі эмацыянальныя межы. Любоў, нянавісць, вера. Мая радзіма... мае сэрца. Там няма ні Арла, ні Вільні. Няма і цара. І ніякага народа няма... мастацтва павінна ўзвысіцца над страценымі зямнымі". Мастацтва без сацыяльнага зместу, без канкрэтнага чалавека, без страцей і эмоцый? Але хіба тады гэта мастацтва? Алаіза бачыць тое,

што адмаўляецца бачыць Гразноў. У статуі Медзіцы яна бачыць яшчэ і вялікі адчай творцы, а не толькі служэнне мастака, абстрагаванае ад страцей. Утрыручы вялікага Мікеланджэла, Гразноў перакрэсліваў, адмаўляў і ёй, пазтцы, у праве на творчасць, бо яна пісала душою. Як і жыла. Мастацтва без душы — гэта памерлае мастацтва. Яно не мае водгуку ў душы другога чалавека. Так, Алаіза "думае вачамі", жыве "толькі адной хвілінай. Якую перажывае", але ж "гэтая хвіліна — не толькі мая. І не адна я жыву ў тую хвіліну. А — цэлыя народы... у адну хвіліну можа ўмясціцца ўсё. І смерць. І жыццё". Вось яно, пазтычнае крэда Цёткі.

Зусім невыпадкова, што менавіта ён, Гразноў-мастак, які адчувае сябе адказным за ўсё насілле на зямлі, за ўсё калецтва, за ўсіх старых і знямоглых, і вініўся за ўсіх іх перад тым, хто сядзеў на белым кані перад Брамаю, — гэты Гразноў у твары Алаізы ўбачыў тую незямную "таёмнічую прасветленасць", якой заўсёды не хапала ягоным абразам. І ён цяпер зразумее, чаму: "Бо паленаваўся духам, апусціўся да гардыні і не здолеў адшукаць фарбамі ў святых ліках зямны іерогліф жыцця і змс яго". І толькі напрыканцы свайго жыцця такі змс адшукаў у твары Алаізы. Цяпер ён нават пераблытаў, чые гэта вочы — Алаізы ці святой Ефрасіння Полацкая? Яны былі разам, тры святныя — Марыя Магдалена, Саламея і Ефрасіння Полацкая. Тры вялікія пакутніцы. І тры вялікія заступніцы народа беларускага.

Толькі не трэба ўсё гэта разумець як аргумент у карысць таго, што В. Коўтун стварае вобраз святой Алаізы. Яе геранія змяняе і рэальная. Яна жанчына, яна кахае, памыляецца, але зноў кахае — палыміяна, аддана, пакутна. Яна з тых, пра каго згадваў Гейнц, калі пісаў, "што кацеў бы знайсці са самай высокай вяршыні магутны дуб, выраць яго, умакнучь вяршыняй у кратэр вулкана і напісаць ім на небе вогненнае прызнанне: "Ich liebe dich!" — Я кахаю цябе!"

Эліза Ажэшка нека аданачыла, што рэлігія, яе "чыстая сутнасць" — гэта "вера ў бессмяроцце душы, у яе сапраўдную ўнутраную цягу да Боскай мыслі, да Боскай мэты... Прыйці да Бога можна толькі па адной дарозе! Праўды і міласэрнасці". Такой дарогай ішла Алаіза. Праз няпросты цяжкі шлях духоўнага самасцвярджэння. Праз новае разуменне чалавека, яго каштоўнасці і непаўторнасці. Незадоўга перад тым, як пайсці з жыцця зямнога, яна зразумела галоўную ісціну: "Ніхто ў нас не вольны быць суддзёю іншых людзей. Роўна як і суддзёю аднаго чалавека". Як і Гразноў, Алаіза вініцца перад людзьмі і перад Госпадам за сваё ранейшае "паве-сідць..." Няважна цяпер — каго. Важна, што жыццё чалавечае — у руках Боскіх мае быць!"

Такі галоўны вынік духоўных пошукаў Алаізы Пашкевіч (Цёткі).

Я закранула толькі дзве тэмы рамана — рэвалюцыі і Цётка. Памеры газетнай рэцэнзіі не дазваляюць зрабіць больш падрабязны аналіз кнігі. А скажаць тут можа яшчэ шмат аб чым: аб майстэрстве пісьменніцы ствараць шырокай малюнкi жыцця і асобных гістарычных падзей, уменні карыстацца побытавай дэталлю. Гэта і мова: афарыстычная, ёмка, народная... Твор В. Коўтун сур'ёзны і маштабны, крытыка яшчэ скажа сваё слова аб ім.

Валянціна ЛОКУН